

ANUARI
D'ARQUEOLOGIA
I PATRIMONI
DE BARCELONA
2008

Ubicació:

Carrer de Ripoll, 25;
Carrer dels Capellans,
10-16

Dates:

19 de novembre-
21 de desembre 2007,
gener-març de 2008

Tipus:

Preventiva

Codi MUHBA:

094/07

Motiu:

Rehabilitació i adequació
de l'edifici

Promotor:

Associació Ca la Dona

Empresa adjudicatària:

Conveni: Fundació Bosch
i Gimpera / Universitat de
Barcelona-Associació Ca
la Dona

Direcció tècnica:

Catalina Mas i Gisela Ripoll
(UB)

Equip:

ARQUEÒLOGA TÈCNICA:

M. J. Rivas

ESTUDIANTS (UB):

B. Biete, S. Criado,

A. Cuyàs, H. Crowdrey,

A. González, A. Maimir,

N. Manzanares i I. Pons

AUXILIARS:

P. Naval, A. Moreno i

A. de Villalba, P. Coletó i

A. Ramírez

Aixecament planimetria:

C. Mas, M.J. Rivas i M. Valls

Digitalització de plànols:

C. Mas, M.J. Rivas i M. Valls

Fotografia:

J. Sans

Estudis diversos:

Inventari de materials: C.

Mas i A. Gómez (UAB)

Restauració de materials:

L. Fernández Berengué

Estudi de fauna:

S. Valenzuela (UB)

Dibuix dels materials

arqueològics:

C. Mas, M.J. Rivas, B. Biete,

S. Criado, A. Cuyàs,

H. Crowdrey, A. González,

A. Maimir, N. Manzanares

i I. Pons.

CARRER DE RIPOLL, 25

CARRER DELS CAPELLANS, 10-16

CRONOLOGIA: Segle I aC-segle XX.

PARAULES CLAU: Suburbi. Sitges. Aqüeducte romà.
Estructura combustió. Forn de pa medieval.

1. Introducció¹

L'edifici està situat al centre de Barcelona, en una àrea on el poblament es remunta a les primeres èpoques de l'antiga ciutat històrica. Es troba a l'exterior del recinte romà, en una zona molt afectada pel creixement urbà de l'època medieval.

La finca se situa en una illa delimitada al nord per la plaça Duran i Bas, a l'est pel carrer Ripoll, al sud per la plaça Isidre Nonell i a l'oest pel carrer Capellans.

Els accessos a la finca des de l'exterior només es troben al carrer Ripoll, on s'obre l'escala de veïns.

A la part posterior de l'edifici, al carrer Capellans, un tancament alt delimita el jardí penjant.

La zona és arqueològicament poc coneguda excepte pel que fa a les intervencions dutes a terme al carrer dels Arcs núm. 5, motivades per unes obres al Col·legi d'Arquitectes on es va localitzar una àrea sepulcral que conservava els fonaments d'un mausoleu funerari quadrangular datat al segle I dC que va estar en ús, al menys, fins a finals del segle V i principis del VI (GRANADOS I PUIG, 1993a).

El Pla de la Seu o de la Catedral va ser objecte el 1989 d'una gran excavació d'uns 5.000 m², que va permetre conèixer el creixement suburbial de Barcino des de la seva fundació fins a l'adequació de la zona, a mitjan segle XX.

Els autors de l'estudi de la intervenció no han pogut aportar arguments sobre una possible organització urbana del Pla de la Seu anterior al segle X², excepte pel que fa als elements d'època romana i de l'antiguitat tardana (BLASCO *et alii*, 1992). El paisatge devia ser similar al de la zona dels Arcs Antics: eminentment rural amb construccions de caràcter perible i amb les primeres estructures que naixien al costat de l'aqüeducte.

També són molt interessants els treballs duts a terme per O. Granados y F. Puig quan es va desmuntar, el 1988, l'edifici medieval i modern del carrer Duran i Bas, 12 i 14, davant de la Fundació Balmesiana, que va comportar la localització d'uns 20 m de longitud de quatre arcs de l'aqüeducte i els seus corresponents pilars i obertures reblertes. Aquesta edificació va ser utilitzada com a mitgera entre els edificis situats als números 14 i 16 del carrer ja durant el segle XI (GRANADOS I PUIG, 1993b; GRANADOS, s/d).

En aquest paisatge suburbial s'ubica l'edifici del carrer Ripoll, 25 que va utilitzar l'aqüeducte com a parament o façana, i que va néixer en època medie-

val i va anar transformant el seu ús i funció fins arribar als nostres dies. La documentació històrica i els treballs arqueològics han permès endinsar-se en la transformació d'aquest edifici.

2. La intervenció arqueològica de Ripoll, 25 en 2007-2008

A la tardor de 2007 es va iniciar la primera fase de l'excavació –al subsòl i paraments– de les zones de l'edifici afectades per l'avantprojecte: l'accés de la façana posterior i la instal·lació del fossat de l'ascensor i els lavabos. La intervenció tingué lloc en tres habitacions de la planta baixa i un passadís que comunica el celobert amb la resta del cos de l'edifici. Es va dur a terme el repicat i estudi de les parets i el seguiment i rebaix manual de les terres de dues de les habitacions.

A l'habitació A es va documentar un nivell d'ocupació (UE 41) que es pot datar entre els segles IX i X. Retallant aquest nivell es van trobar una sèrie de sitges i fosses que van ser amortitzades els segles X o XI. Les parets d'aquesta estança van ser construïdes posteriorment ja que totes elles es recolzen directament a la cambra UE 41 i també a algunes de les sitges documentades. Posteriorment es va construir un sistema de canalitzacions i aigües brutes que potser data del segle XVIII, així com una estructura que possiblement va servir per construir i suportar un sostre de fusta. La seqüència estratigràfica queda completada quan es diposita l'estrat que conformarà el nivell d'ús ja del segle XX.

A la següent estança excavada, denominada habitació B, l'aparició d'estructures i de materials arqueològics diversos va permetre aproximar-nos a la transformació d'aquest espai durant un període de temps molt dilatat: des d'època romana fins el segle XX. L'estructura més antiga documentada van ser les restes del pilar de l'aqüeducte ubicades a la cantonada sud-oest de l'habitació així com l'estructura UE 110, que podria respondre a un nivell de construcció. A una fase més tardana semblen correspondre a una sèrie de murs (UE 76, 77 i 78) que probablement delimiten l'estança en un moment posterior a la construcció de l'aqüeducte. És encara prematur avançar una cronologia per a aquesta fase tenint en compte l'estat actual dels treballs, ara bé, amb tota seguretat ha de ser posterior al moment en que l'aqüeducte cau en desús. En la primera fase documentada, els murs (UE 76 i 78) semblen haver estat seccionats parcialment així com la cimentació de l'aqüeducte. Posteriorment es va documentar una capa d'argiles que es va retallar d'una forma més o menys circular i va ser re-

1. La base per a la redacció d'aquest text es troba a la memòria de la intervenció arqueològica lliurada el maig de 2008, MAS I RIPOLL, 2008. Per a la documentació històrica i arquitectònica són fonamentals VECLUS, 2002 i RAHOLA I CORTELLARO, 2007.

2. Alguns investigadors creuen que la seva ocupació podria remuntar-se al segle IX, cf. GRANADOS, 1984.

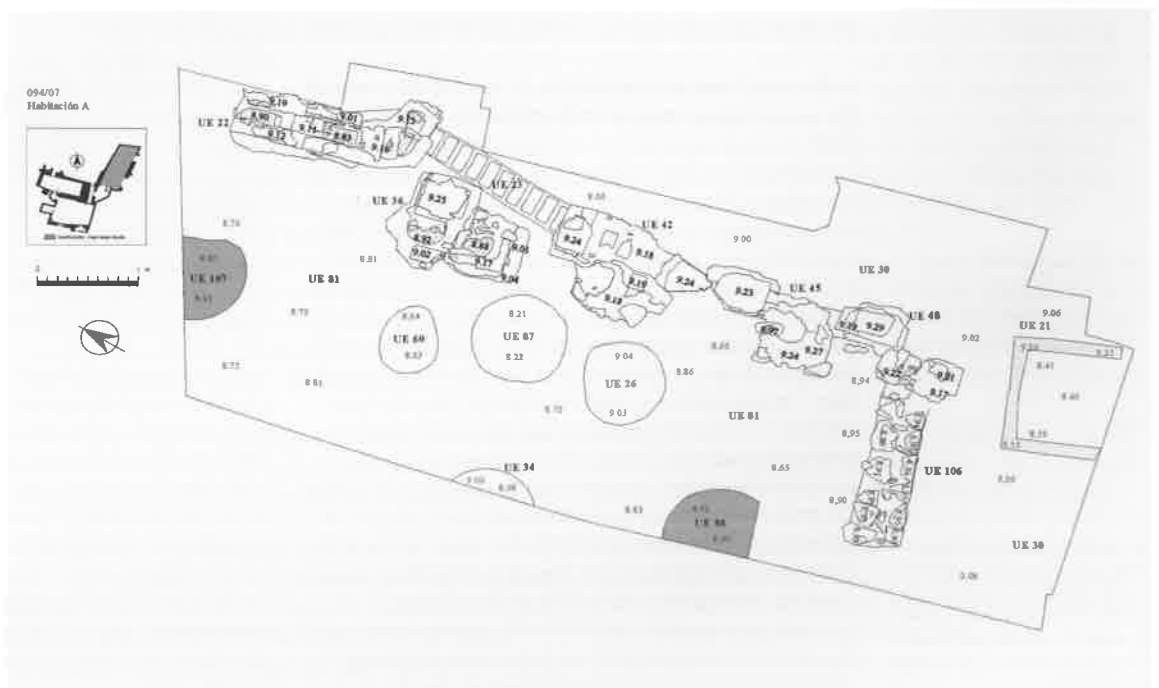
blerta per un nivell de graves (UE 111). Sobre aquest nivell es va construir una estructura de combustió (UE 94) que es va revestir per un gran nivell d'argiles (UE 100). Un cop construïda l'estructura de combustió, es va edificar un mur (UE 73) que tancarà aquesta part de l'estança per la seva zona est. Només es va documentar un nivell d'ús (UE 93) que podria funcionar amb l'estructura de combustió i amb el mur (UE 73). Aquest nivell (UE 93) es podria datar al segle XIII o posterior. Tant aquest nivell com el mur (UE 73) i un arc de dovelles (UE 19) datat a mitjan segle XIII podrien haver funcionat al mateix temps que l'estructura de combustió de la que desconeixem el moment de construcció però que, a partir de les dades de les que disposem, sembla que va ser utilitzada entre finals del segle XI i el tercer quart del XIII. Posteriorment, l'estructura de combustió serà amortitzada per la UE

90 i, per sobre, s'hi construirà un paviment de calç (UE 82) que es pot datar, segons les monedes que es van trobar, al tercer quart del segle XIII. Sobre d'aquest paviment, se'n va construir un altre també de calç (UE 72) datat a finals del segle XIII o principis del XIV. Superposat a aquests estrats es trobava un nivell d'ús del segle XV o posterior. La seqüència estratigràfica indica que en algun moment anterior al segle XX i posterior al XV es va construir una nova entrada i un altre mur (UE 57) al límit nord. En aquest moment, l'habitació presentaria dos nivells ben diferenciats: la zona est i la zona oest. Les parts baixes de les parets de la zona oest van ser folrades amb un enlluït de calç (UE 66). Es va trobar una xemeneia a l'angle nord-oest i una graella a l'obertura sud que devien funcionar al mateix temps. La presència d'aquest conjunt d'elements indica un ús de tipus

Visió general de l'habitació A amb les fosses i canalitzacions excavades.

Planta de l'habitació A al finalitzar la intervenció.

Habitació B al finalitzar la intervenció. Al fons, pilar i obertura cegada de l'aqüeducte; davant d'aquest es troba l'estructura de combustió UE 94.

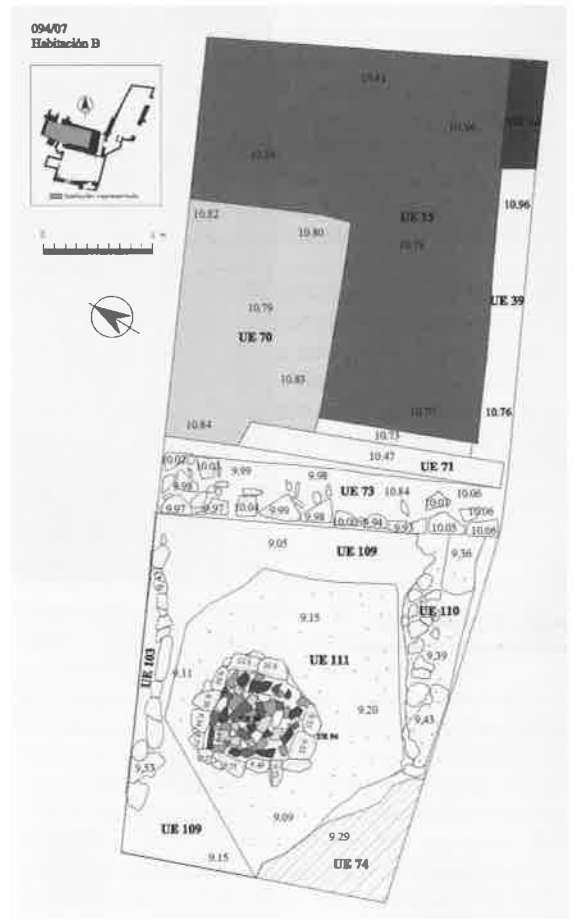
industrial d'aquest sector adossat a l'aqüeducte. A la zona est de l'habitació, s'ha documentat un nivell d'ús que ha estat datat al segle XVIII. L'última fase d'ocupació correspon al segle XX.

A l'habitació C, adossada cap el sud a l'estança B, es van documentar al menys tres arcs de mig punt construïts amb dovelles de pedra així com l'arrencada d'un quart a l'extrem est de la paret nord al punt on devia néixer l'arc que es va tallar pel pou posterior. Al segle XIII, aquests arcs devien definir uns espais amb funcions precises, encara que és d'hora per pronunciar-se.

La seqüència cronològica del parament nord és interessant ja que se sap que el mur i l'arc van ser construïts al segle XIII i que l'arc es va cegar posteriorment. La ceràmica que s'hi va trobar sembla situar aquest tancament entre finals del segle XVI i finals del XVII. També posteriorment es va construir el pou i, encara que no hi ha elements per datar-lo, sabem que és posterior al tancament de l'arc perquè el talla. És possible que la seva construcció estigui relacionada amb les reformes realitzades a l'edifici durant el segle XVIII.

3. Els resultats arqueològics, la seva interpretació i la seva relació amb el *suburbium* de Barcelona

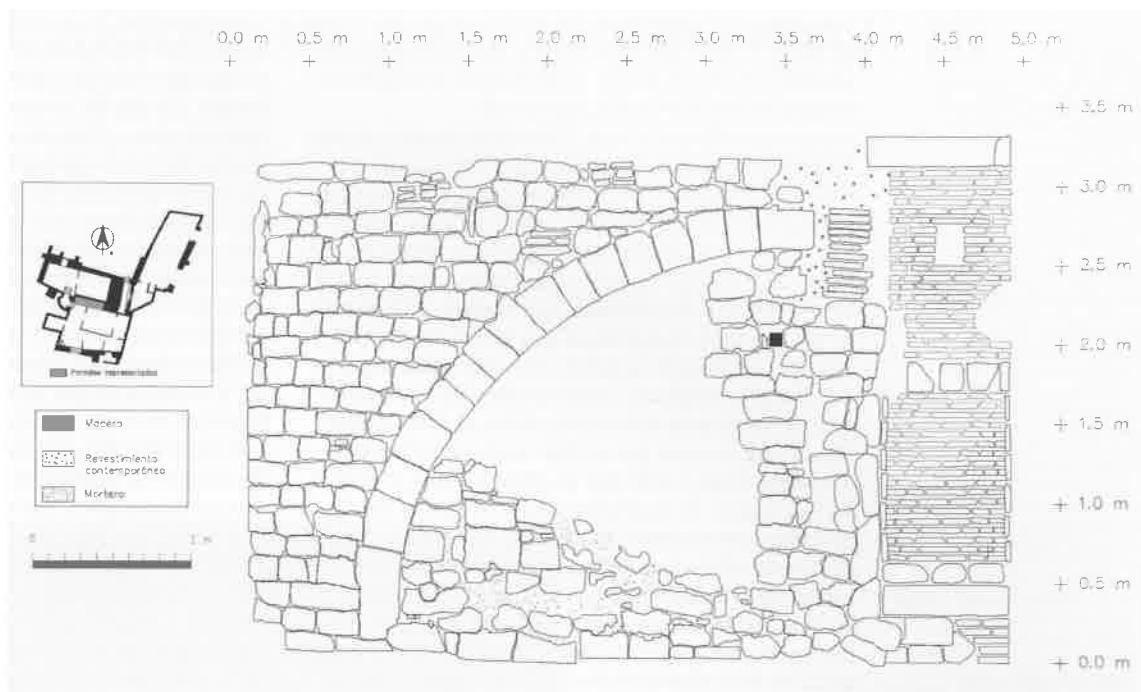
Texts i arqueologia situen a finals del segle X el creixement de diferents aglomeracions a l'entorn de Barcelona (BANKS, 1985). A la zona que ens ocupa es va començar a organitzar i vertebrar el burg o "vila nova dels Arcs Antics", amb un caràcter eminentment rural però marcat per la presència del que els textos anomenen "archos anticos", és a dir, els arcs de l'aqüeducte romà. Els "Arcs Antics" estaven delimitats en l'època medieval per una sèrie de camins que comunicaven els diferents burgs i per la riera del Torrent de l'Olla que baixava des de Collserola convertint-se en la riera del Merdançar prop del burg del Mercadal, nascut a partir del segle X com a un gran mercat prop de la porta est de la ciutat³. A aquesta riera també se li donava el nom de riera de Sant Joan perquè passava prop del conjunt de Sant Joan de Jerusalem i de la font de Sant Joan. Les petites o grans construccions que van anar configurant el tram urbà d'aquesta zona suburbial, varen trobar el suport perfecte per construir en la

gran estructura monumental dels pilars i arcs de l'aqüeducte. Així, a poc a poc, l'aqüeducte va servir com a mitgera dels diferents edificis tal i com s'observa a la plaça Duran i Bas. El traçat, una mica esbiaixat i en sentit nord-est-sud-oest del carrer de les Magdalenes i de N. Amargós, són reflex de la fossilització de l'aqüeducte.

La intervenció arqueològica ha permès documentar un dels pilars de l'aqüeducte fins el seu nivell de fonamentació, que ja era conegut per la cara oest. A la finca de Ripoll 25, es conserva a la planta baixa un altre pilar i, als pisos superiors, part d'un dels

3. Veure els mapes publicats el 2006 per l'equip d'investigació [contra]taedium, coordinat per la Dra. T. Vinyoles (UB), a www.ub.edu/contrataedium/taedium.htm, especialment "La Barcelona medieval".

← **Planta de l'habitació B al finalitzar la intervenció.**

4. MAYER I RODÀ, 1977: 271, afirmen que l'aqüeducte va seguir proveint d'aigua a Barcelona fins al segle X, seguint a VOLTES BOU.

5. No serà fins a mitjan segle XIV quan es comencen a organitzar les fonts públiques.

6. El Dr. Banks ens ha proporcionat gran part de la informació textual sobre els forns de la Barcelona medieval i li agraïm. Veure sobre els forns coneguts textualment: ORTÍ GOST. Sobre la distribució dels forns el planell CARRERAS CANDI, encara que els autors no es posen d'acord sobre algunes localitzacions, com és el cas del forn de pa de Ripoll; sobre el pa en la Barcelona gòtica: VINYLES, 1994.

7. ACA Reial Patrimoni, Batllia General de Catalunya, Registre 124 (Classe 2ª Ac 8), fol. 48v-49r. El document es refereix al forn que passa a mans del Monestir de Ripoll.

8. ACA Reial Patrimoni, Batllia General de Catalunya, Registre 124 (Classe 2ª Ac 8), fol. 49r-49v.

9. La investigació en els arxius de Santa Maria del Pi ha estat duta a terme pel Dr. S. Claramunt (UB), a qui agraïm els seus suggeriments i observacions. Els documents esmenten l'existència de nombrosos pobres que es refugiaven als porxos dels forns de Ripoll. Això fa suposar al Dr. Claramunt que van existir diversos forns als terrenys situats entre el carrer Ripoll i l'aqüeducte.

arcs. A l'altell de la primera planta, a la paret nord que delimita la finca, s'observa en secció el *specus* o caixa del canal d'aigua.

L'estudi, tant de l'alçat com del tancament de la llum de l'obertura, del pilar localitzat, permet avançar en el coneixement d'aquesta construcció durant l'època medieval. El pilar es conserva tant en fonamentació com en alçat, però devia ser de planta quadrada, similar als que es van trobar a la mitgera de Duran i Bas o als excavats davant de la porta nord de la muralla romana. Encara que l'excavació no ha permès datar el moment de construcció de l'aqüeducte, una trinxera talla els fonaments i sembla que tot indica que el robatori i desmuntatge de part del pilar és d'època medieval i correspon al moment en que va ser construïda l'estructura de combustió (UE 94). Anteriorment s'ha fet esment de l'excavació que es va fer a finals dels anys 1980 a l'Avinguda de la Catedral i que va posar al descobert tres dels pilars de l'aqüeducte amb les següents característiques: planta quadrada de 2 x 2 m, amb una llum de 3 m i construïts en *opus caementicium* de pedra petita i morter directament sobre les argiles del terreny. L'arrasament dels pilars en aquest sector de la Plaça Nova, pot ser el resultat de les remodelacions i destruccions que va patir tota la zona els segles XIV i el XVI, moment en que es va procedir a la destrucció de les construccions de l'exterior de la muralla (BLASCO *et alii*, 1992: 65-66 i 105-107). Sembla que les dimensions dels pilars trobats a la Plaça Nova són diferents dels localitzats a Duran i Bas, que mesuren entre 1,55 i 1,60 m de costat i 4,10 m d'alçada; els carreus tenen 0,90 m d'ample, els arcs de mig punt 3,40 m de llum i han estat construïts en *opus vitatum* o *opus certum* (GRANADOS, s/d).

La troballa de diverses sitges a l'habitació A, en ús durant els segles X i XI, indica la lenta transformació del paisatge en tota la zona, vertebrat probablement amb petites construccions de pedra, algunes cabanes i coberts, així com corrals i horts.

Tot sembla indicar, com també suggereixen les fonts textuals, que a partir del segle XI, els terrenys més propers a les restes de l'aqüeducte comencen a urbanitzar-se. Això va implicar que l'aqüeducte quedés desafectat⁴, i alhora que es comencessin a cavar

pous per buscar aigua a la capa freàtica, com s'observa en el teixit medieval de tota la ciutat.⁵ Alguns autors, suggereixen que molt a finals del segle X, Barcelona comença a recuperar-se econòmicament. La intensificació de la activitat comercial també va poder ser el motor del desenvolupament de les "vila" noves que es van anar configurant al voltant de la ciutat als punts amb més moviment (BANKS, 1984, 1985). Durant els segles XII i XIII, el creixement demogràfic va comportar una densificació important del teixit urbà. La intensa activitat mercantil, comercial, industrial i artesanal provocada per la política de Jaume I, va afavorir un desenvolupament més gran de la zona dels "Arcs Antics".

Ara per ara és difícil conèixer el parcel·lari d'època medieval, però gràcies a diferents documents i estudis de diversos investigadors, se sap que la finca de Ripoll 25 és la suma de varies propietats que van passar per diverses mans i usos.

Un dels aspectes més interessants que ofereix la documentació medieval i moderna es detecta en el nom del propi carrer que té el seu origen en la nomenclatura anterior: "carrer del forn de Ripoll" (CARRERAS CANDI, s/d: 874). Aquesta designació testimonia l'existència en aquest carrer d'un forn de pa⁶ avalada per tota una sèrie de documents que van des d'època medieval a l'època moderna. En destaquen dos: un de finals del segle XI, del 1094⁷, i un altre de principis del XII, del 1108.⁸

Si bé les fonts textuals, fins a finals del segle XIII es refereixen a un *furnum de Archibus*, a partir d'inicis del segle XV sempre es fa esment del forn (o forns) de Ripoll⁹ i fins i tot prenen com a referència topogràfica el carrer Copons, situat davant de la finca en sentit transversal.

L'existència de tota aquesta documentació, que tot i que no està demostrat sembla referir-se a aquesta finca, obliga a relacionar aquests textos amb les restes excavades prop de l'aqüeducte. Tal i com s'ha explicat, als treballs realitzats a l'habitació B, juntament amb les restes del pilar de l'aqüeducte, es va localitzar una important estructura de combustió (UE 94) que suggereix que es podria tractar d'un dels forns esmentats als texts.

Es fa difícil pel moment i pel poc espai excavat di-

mencionar tot el problema d'aquesta estructura de combustió. No obstant, creiem necessari esbossar algunes de les reflexions i conclusions preliminars resultat d'una primera aproximació.

L'estructura de combustió d'aproximadament un metre de diàmetre (UE 94), conserva una base circular formada per pedres i folrada per grans fragments de teula disposats regularment i recoberts per argiles formant un con. Al centre van aparèixer restes de carbons (UE 93). Aquesta estructura estava associada a un nivell d'argiles cremades (vermelles), amb restes de carbons que suggereixen que tot l'espai excavat prop de l'aqüeducte va servir com una única superfície. Resulta temptador associar aquesta estructura de combustió amb el forn dels texts, el *furnus Ripollensis*, encara que, per arribar a unes conclusions més definitives, caldrà ser prudents i esperar el final de l'excavació. En qualsevol cas, si així fos, s'hauria de trobar una manera de cobrir la superfície d'argiles destinada a col·locar les fogasses de pa per coure i l'estructura de combustió. És molt probable que tota l'habitació, definida al sector oest de l'habitació B, es fes servir com a cambra de combustió i que els murs fossin el límit d'aquesta. Ara bé, no existeixen elements per fer una proposta de la coberta.

Una dada d'interès ens la proporcionen les monedes, gairebé totes flors d'encuny de Jaume I que, inserides en dos nivells d'argamassa, cobrien pràcticament tota la superfície. Aquestes monedes avalen la inutilització i el segellament de l'estructura de combustió al tercer quart del segle XIII, gràcies a les monedes aparegudes a les UE 72 i 82.

Per tant, el conjunt de dades analitzades de forma preliminar sembla que indiqui que aquest espai dotat de l'estructura de combustió podria ser el forn de pa de Ripoll que els texts mencionen. Si és així, el forn, segons la seqüència estratigràfica, va estar en ús fins a finals del segle XIII, i encara que no hi ha arguments per proposar una data d'inici per al seu funcionament, com ja s'ha dit els documents textuais el situen molt a la fi del segle XI. Tot permet relacionar el forn amb la sèrie d'arcs de mig punt distribuïts a la planta baixa de l'edifici, relativament ben conservats i construïts amb dovelles de la pedrera de Montjuïc.

L'estructura de combustió queda segellada entre finals del segle XIII i principis del XIV. Tanmateix, és

necessari tenir en compte que, pel moment, l'excavació no ha proporcionat moltes dades sobre la complexa trajectòria que va patir l'edifici a partir de llavors. Se sap de l'existència d'un hostel conegut amb els noms d'Hostal o Alberg d'en Garcia i antic Hostal del Lleó i per tant, devien seguir estant en ús els esmentats arcs de mig punt.

Els "Estudis Generals" (Scoles majors o Pedagogium), en època baix medieval, i potser ja des de l'any 1431, van estar ubicats probablement a una part de la finca (VECLUS, 2002). Es documenta així una de les primeres seus de l'antiga universitat medieval de Barcelona, que depenia directament del govern de la ciutat però que va quedar sota la direcció del bisbat al fusionar-se amb l'escola catedralícia. Si realment els "Estudis Generals" estaven a Ripoll 25, ocuparien segurament alguns dels espais dotats d'arcs de mig punt, així com el primer cos de fàbrica al fons del pas pel carreró sud, proveït de portes cegades construïdes amb arcs escarsers.

Diferents elements arquitectònics recuperats a l'edifici semblen suggerir la localització d'una antiga llotja o galeria renaixentista però les contínues remodelacions desfiguren el veritable aspecte i funció de l'edifici en cada època.

Encara que es desconeixen les ubicacions concretes de cadascun d'aquests llocs, sempre s'han relacionat els arcs de l'aqüeducte, el forn de Ripoll, l'Hostal del Lleó, el d'en Garcia i la seu dels "Estudis Generals" (VECLUS, 2002; RAHOLA I CORTELLARO, 2007). Sembla que les obres de finals del XVII principis del XVIII van ser importants per la nova configuració i compartimentació de l'edifici i, per tant, en tots els àmbits en que s'ha intervingut. També és important el fet que els diversos pisos han estat ocupats de forma continua al llarg de tot el segle XIX fins avui. L'abundant material ceràmic trobat mostra aquesta intensitat d'ocupació i aquests diferents moments de remodelació del conjunt arquitectònic, canviant radicalment l'ús i la funció originals de l'edifici. Són molt significatius els paquets de farciment d'anivellament amb abundants materials de finals del segle XIX i principis del XX.

Catalina Mas i Gisela Ripoll

BIBLIOGRAFIA

VECLUS, 2002: *Estudi històric-arquitectònic de la finca núm. 25 del carrer Ripoll de Barcelona*, Veclus, SL, Barcelona (Inèdit).

RAHOLA, V; CORTELLARO, S., 2007: "L'aqüeducte romà de Ripoll 25, Barcelona", *Quaderns d'Arquitectura i Urbanisme*, 255, tardor, Barcelona, pàg. 86-93.

BANKS, Ph., 1984: "The Roman Inheritance and Topographical Transitions in Early Medieval Barcelona", BLAGG, J. i KEAY, S. (ed.), *Papers in Iberian Archaeology*, British Archaeological Reports, int. s., 193, Oxford, pàg. 600-634.

BANKS, Ph., 1985: "Burgus, Suburbium and Villanova: the Extramural Growth of Barcelona before a.d. 1200", *Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*, vol. 2, Barcelona, pàg. 107-133.

BLASCO, M., et alii., 1992: *L'avinguda de la Catedral; de l'ager de la colònia de Barcino a la Vilanova dels Arcs*, Barcelona.

CARRERAS GANDI, F., s/d: *Geografia general de Catalunya, Ciutat de Barcelona*, Barcelona.

GRANADOS, O., s/d: *De l'aqüeducte romà als pous de Montcau. La conducció de l'aigua a Barcelona*, Museu d'Història de la Ciutat, Itineraris, Barcelona (fullet).

GRANADOS, O., 1984: "La primera fortificació de la colònia Barcino", BLAGG, J. i KEAY, S. (ed.), *Papers in Iberian Archaeology*, British Archaeological Reports, int. s., 193, Oxford, pàg. 264-295.

GRANADOS, O; PUIG, F., 1993a: "Carter dels Arcs", Època romana-Antiguitat tardana, Campanyes 1982-1989, Col·lecció d'anuaris d'intervencions arqueològiques a Catalunya, 1, Direcció General del Patrimoni Cultural, Servei d'Arqueologia, Barcelona, pàg. 108-109.

GRANADOS, O; PUIG, F., 1993b: "Aqüeducte romà", Època romana - Antiguitat tardana, Campanyes 1982-1989, Col·lecció d'anuaris d'intervencions arqueològiques a Catalunya, 1, Direcció General del Patrimoni Cultural, Servei d'Arqueologia, Barcelona, pàg. 108.

MAS C; RIPOLL, G., 2008: *Intervenció arqueològica al carrer de Ripoll, 25 / carrer dels Capellans, 10-16 [Districte de Ciutat Vella, Barcelona]*, Barcelona, (Inèdit)

MAWER, M; RODÀ, I., 1977: "El abastecimiento de aguas de la Barcelona romana. Reconstrucción de su trazado", *Segovia y la arqueología romana*, Universitat de Barcelona, Publicaciones Eventuales, 27, Barcelona, pàg. 265-277.

ORRI GOST, P., 2000: "Renda i fiscalitat en una ciutat medieval: Barcelona, segles XII-XIV", *Anuari d'estudis medievals*, 41, Barcelona, CSIC, Institució Milà i Fontanals, especialment el capítol: "Els forns", pàg. 201-244.

VÍNOLES, T., 1994: "El menjar a la Barcelona gòtica: necessitat primària i ritus social" dins VVAA, *Del rebost a la taula. Cuina i menjar a la Barcelona gòtica*, Museu d'Història de la Ciutat, Barcelona, Electa i Ajuntament de Barcelona, pàg. 19-29.

VOUTES BOU, P., 1967: *Historia del abastecimiento de agua en Barcelona*, Barcelona, Sociedad General de Aguas de Barcelona, pàg.